

A csehszlovákiai magyar irodalom

A második világháború után

TÓTH LÁSZLÓ

1945 májusában a tengelyhatalmak és szövetségeseik (így Magyarország) megsemmisítő vereségével véget ért a második világháború. A szövetséges hatalmak már jóval korábban garantálták a müncheni döntéssel, illetve nem utolsósorban Szlovákia autonomista törekvéseinek következtében szétvert Csehszlovákia külföldre menekült vezetőinek – Benes londoni, illetve a kommunista Gottwaldék moszkvai emigrációjának –, hogy a háború befejeztével az ország visszaállíthatja 1938 előtti határait. A néhány hét alatt vérbefojtott 1944-es beszercebányai szlovák nemzeti felkelés biztosította Szlovákia számára, hogy – bár Hitler első számú csatlósának számított – ne vesztes félként kerüljön ki a háborúból, s a régi határai között visszaállított Csehszlovákia keretén belül részesülhessen a győzteseket megillető előnyökből.

„A hontalanság éve”

A csehszlovák vezetés 1945. április 4-én lépett az ország földjére, s másnap Kassán, az ún. kassai kormányprogram kihirdetésével megalakult a második világháború utáni első csehszlovák kormány, melynek miniszterelnöke a szociáldemokrata *Zdenek Fierlinger*, alelnöke pedig a kommunista *Klement Gottwald* lett. Miközben az ország nyugatabbra eső részein még dúltak a harcok, a kassai kormányprogram egy, a londoni polgári és a moszkvai kommunista emigráció vezetői között létrejött korábbi, még jóval a háború befejezése előtti megállapodás alapján – mely egy nemezetiségeitől megtisztított, szintizta szláv állam megteremtését tűzte ki célul – a németektől és a magyaroktól (ez utóbbi esetben csekély kivétellel) hivatalosan is megtagadott minden állampolgári (és emberi) jogot. Mindebből kövekezik, hogy a második világháború vége korántsem a felszabadulást, a megnyugvást hozta meg a csehszlovákiai magyarság számára, ellenkezőleg, a teljes létbizonytalanságnak és kiszolgáltatottságnak szinte még a világháború éveinél is kiméletlenebb változatát jelentette.

A kassai kormányprogram kihirdetése után elszabadult a pokol; egymást érték a csehszlovákiai magyarságot állampolgárságától, iskoláitól, egyházaitól, művelődésétől, politikai képviselőitől, intézményeitől, gazdasági erejétől és vagyonától, illetve szülőföldjétől – röviden: létfeltételeitől és emberi méltóságától – megfosztó, öt egyéni és közösségi önanazonosságátudatában elbizonytalanító intézkedések, rendeletek, utasítások, egyéni kezdeményezések. Az üldöztetések aztán a tragikus sorssal sújtott nemzeti kisebbség nagy részét az elkövetkező három-négy esztendő folyamán menekülésre vagy nemzetiségének legalább formális feladására kényszerítették, illetve Csehországba való elhurcolással és Magyarországra való kitelepítéssel sújtották.

A szóban forgó körülmények a csehszlovákiai magyarságot szinte teljes egészében megfosztották a kultúrájától, irodalmától. Az 1945-1948 közötti esztendők egészen a legutóbbi időkig a „hallgatás éveiként” éltek a köztudatban, azt sugalmazva, hogy – egyedül *Fábry Zoltán A vádolt megszólal* című, a cseh és a szlovák értelmiségnek címzett „nem-

zetiségi apológiájának” kivételével, melyben szűkebb népközösségének üldöztetése ellen emelte föl szavát – a csehszlovákiai magyar művelődés és irodalom a teljes némaság állapotába taszított. A legújabb kutatások azonban fényt derítettek arra, hogy a csehszlovákiai magyar kultúra és szellem a második világháború után a folytonosság, illetve e folytonosság megújításának szándékával indult. Törvényes lehetőségek híján azonban az elkövetkező három-négy esztendőben magyarországi (és kivételes esetekben szlovák!) sajtótermékek hasábjaira és a második nyilvánosságba szorult vissza, esetenként illegális úton, vagy – akárcsak a népköltészet – szájról szájra terjedt.

Jó néhány helyen titokban tovább folyt a tanítás, illegális szervezetek és egyesületek jöttek létre, melyek a legsürgetőbb karitatív teendőkön kívül érdekképviseleti és érdekérvényesítési, sőt – korlátozott keretek között – közművelődési feladatokat is elláttak. A minden tiltás ellenére működő szervezetek közül a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség, illetve a Magyar Végrehajtó Bizottság volt a két legjelentősebb szerveződés. A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség *Gyepű Hangja*, illetve *Észak Szava* címmel illegális közlönyt is kiadott az üldözött és általában a legalapvetőbb információktól is elzárt csehszlovákiai magyarság tájékoztatására. Páratlan művelődéstörténeti érdekességek számát az érsekújvári és környéki fiatalok sokszorosított művészeti-irodalmi szemléje, a *Menedék*. Közösségi szempontból különlegesen fontos hely illeti meg a Budapesten megjelent *Új Otthont* (1947-1949) és a Csehországba deportált magyarok tájékoztatását/tájékozódását szolgáló *Jó Barátot* (1948-1949).

Felvirágozott a memorandumirodalom, mely Fábry Zoltán (1897-1970) méltán elhíresült A vádlott megszólal-ja (1946) mellett a csehszlovákiai magyar írásbeliség olyan alapértekeit hozta világra, mint például *Szalantai Rezső* (1904-1977) A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között (1946 elején) továbbá *Peéry Rezső* (1910-1977) Memorandum a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és Hét sovány esztendő gazdag termése (1946 elején) című irodalmi értékű emlékiratai. Az értekező próza jeles teljesítményei közé tartozik még *Sas Andor* (1887-1962) tiszteletreméltó monográfiája (A szlovákiai zsidók üldözése 1939-1945, 1947), illetve a Magyarországra telepített, kiváló nyelvész hírében álló *Szöke István* (1922), s az Amerikában élő, nemzetközileg is ismert és elismert nyelvtudóssá lett *Déczy Gyula* (1924) egy-egy esszéje, tanulmánya is.

A csehszlovákiai magyar költészet csúcsteljesítménye a kérdéses időszakból a Pozsonyból Magyarországra menekült fiatal *Kövesdi László* (1925-1988) nevéhez fűződik, akinek 1947-ben Szegeden megjelent *Jégkorszak* című kötete a második világháború utáni napok, hetek, hónapok kiábrándultságának, csalódásának mimes sorokba rögzített krónikája. Nagyszabású kísérlet ebből az időből *Jócsik Lajos* (1910-1980) A gúteri verseszedem című eposza, melyben a Magyarországon politikus-szerpepet is vállaló egykori Sarlós a címben említett kis Duna menti község lakói deportálásának borzalmakkal teli éjszakáját örökítette meg. Sajátos szint képvisel a korszak lírai megnyilvánulásai között a garamszentgyörgyi parasztköltő, *Duba Lajos* (1867-1988) *Viharos idők* (1948) című kéziratos verseskötete. Ugyancsak említésre méltó még a később más pályára tért *Szöke István* és *Hlavicska (Holbay) László* (1923), illetve a felszín alatt már valahol készülődő-formálózó *Rác Olivér* (1918) és *Gyurcsó István* (1915-1984), valamint a korábban is ismert *Csontos Vilmos* (1908) és *Szabó Béla* (1906-1980) egy-egy verse.

A szépprózának, drámának, s egyéb művészeti ágaknak és műfajoknak nem kedvezett az idő. *Darkó István* (1902-1972) nagy lendülettel elkezdett regényének, *Szenes Erzsé* (1902-1981) szlovákul írt publicisztikájának, illetve állítólag Magyarországon megjelent két-három novellájának, meséjének és gyermekversének, *Keller Imre* (1876-1952) színháztörténeti munkálkodása dokumentumainak, *Forgách Géza* (1895-1976) ausztriai fogolytábori élményeit megörökítő emlékiratának, *Nyárai-Nemecz Miklós* és *Dzurányi László* (1888-1955) ugyancsak szlovák nyelvű publicisztikai írásainak egyelőre nem sikerült a nyomára bukkanni. *Forbáth Imre* (1898-1967) cseh nyelvű zenetörténeti portréja a koncentrációs táborban elpusztult *Erwin Schulhoffról*, vagy ugyancsak csehül írt filmforgatókönyveit mai szemmel már értékelhetetlenek. *Egri Viktor* (1898-1982) szlovákul megjelent színműve, a Gedeon-ház, *Szabó Béla* ugyancsak szlovák fordításban (és álneven!) napvilágot látott ifjúsági regénye, a Marci, a csodakapus, továbbá *L. Kiss Ibolya* (1894-1980) Stefan Krcmery által tolmácsolat regénye, az Erzsé tekintetes asszony, vala-

mint *Monoszló Dezső* (1923) szintén szlovák nyelven kiadott regénye, az *Égetett sienna* korábban, még a szóban forgó időszak, tehát 1945 előtt íródott. Mi több, Monoszló ekkor még nem is tartozott a csehszlovákiai magyar irodalomba; regényének kiadására mint magyarországi íróra került sor az egyik szlovák kiadó akkortájt induló világirodalmi sorozatában.

Az „alapozás”

A csehszlovákiai magyarság életében, sorsában csak az 1948 februárjában lezajlott kommunista hatalomátvétel után állott be – a megváltozott szovjet külpolitikai érdekek hatására is – lassan, fokozatosan számottevő fordulat. (Az igazsághoz tartozik azonban, hogy még 1949 áprilisában is indultak áttelepítő vonatok Magyarország felé.) Lépésről lépésre megteremtődtek a csehszlovákiai magyar művelődés, illetve szellemi-művészeti és közélet intézményes és szervezeti keretei is. 1948. december 15-én megjelent az Új Szó első száma, 1949 tavaszán megalakult a széleskörűen értelmezett csehszlovákiai magyar művelődésnek tág kereteket, bizonyos időszakokban pedig a nemzetiségi kisebbségi politikai érdekképviseletnek is fórumo(ka)t biztosító Csemadok. Kiépült az iskolahálózat, az Új Szót követően új lapok, folyóiratok indultak, megjelentek az első magyar könyvek, létrejöttek az első magyar színtársulatok.

Az újra indulásnak, önösszeszedésnek ez a lázas, teremtő időszaka azonban nem múlt el minden nehézség nélkül. A legnagyobb gond: az 1945-1948/49 közötti üldözések, ki- és áttelepítések következtében a csehszlovákiai magyarság elvesztette a komoly kultúrateremtő és kultúrahordozó erőt képviselő, gazdaságilag is erős polgárságának és polgári középosztályának, illetve alkotó értelmiségének, valamint gyakorlott és alapvető történelmi-szakmai tapasztalatokkal rendelkező köztisztviselőinek jelentős részét. Ez irodalomnál maradva: az első Csehszlovák Köztársaság jeles írói közül többen a háború áldozatai lettek (*Antal Sándor, Berkó Sándor, Neubauer Pál, Sáfáry László*), elment *Szalatnai Rezső, Peéry Rezső, Darkó István, Keller Imre, Gömör János, Szenes Erzsébet, Kovács Endre*, nem tért vissza az országba *Győry Dezső, Vozári Dezső, Jócsik Lajos, Dobossy László, Dobossy Imre, Pozsonyi Anna, Krammer Jenő, Vájlok Sándor, Borsody István, Szvotkó Pál, Földes Sándor, Bólya Lajos, Horváth Ferenc* (és még hosszan sorolhatnánk a neveket), az új körülmények között nem juthattak szóhoz az olyan ismert közőírók, mint *Dzurányi László, Forgách Géza* és mások. Azok közül, akik már 1945 előtt is kisebb-nagyobb szerepet vállaltak a (cseh)szlovákiai magyar irodalomban, mindössze *Fábry Zoltán, Sas Andor, Egri Viktor, Szabó Béla* szólalt meg azonnal; *Ásgúthy Erzsébet* továbbra is hallgatott, *L. Kiss Ibolya, Csontos Vilmos, Forbáth Imre* pedig csak később (az előbbi kettő 1953-ban, illetve 1954-ben, az utóbbi pedig csupán az ötvenes évek második felében) kapcsolódott be újra a csehszlovákiai magyar irodalomba (igaz, Forbáth 1938 után már nem írt több verset).

A csehszlovákiai magyar irodalom 1948 utáni fejezetének nyitányában tehát túlnyomórészt – ma már kimondhatjuk – iskolázatlan és tapasztalatlan pályakezdők vitték a prímet, akiknek a legtöbb esetben menet közben, tehát aktív írókként, közírókként kellett elsajátítaniuk az íráshoz – sokszor még a helyesíráshoz – szükséges alapismereteket is. Alig van még egy irodalom, amelyik olyan mélyről és olyan felkészületlenül indult volna (újra), mint az 1948 utáni csehszlovákiai magyar. Ha belenézünk az ez időben megjelent újságokba, könyvekbe, láthatjuk, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom 1948 után a sematizmus, a tanulatlanság és a provincializmus mocsarából emelkedett ki, hogy a hatvanas évek végére, de még inkább a hetvenes-nyolcvanas évek tájékára legjobb teljesítményeiben már egy összmagyar viszonylatban is értékelhető színvonalat érjen el, és felzárkózzon a kortárs irodalom legmodernebb törekvéseihez. A sematizmus jellemfördítő és értéksekélyesítő metelye például egészen a hatvanas évek derekáig rányomta bélyegét a kérdéses irodalom jelentős hányadára.

A jelenséget helyi viszonylatban „adottsági sematizmusnak” elkeresztelő *Fábry Zoltán* kell idéznünk ezzel kapcsolatban: „1945 és 1949 között a félelem, a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság nyomása lett életünk. Aki ezeket a repressziós pszichológiai tényezőket figyelmen kívül hagyja, aki ezt az erendendő adottságot nem veszi számba, az nem

lehet bíró a sematizmus szlovákiai magyar irodalmi perében (...) A szlovákiai magyar költészet a félelem, a nyelvi lét bizonytalansága jegyében, a másodrendűség tudatában indult el, és a sematizmus atmoszférájában lélegzett. A sematizmus adottságain, gyermekbetegségein fiatal költőinknek természetesen át kellett esniük: ez maga volt a kikerülhetetlenség. (...) A túlradó és kritikátlan lelkesedés – a némaság után – a felszabadultság hálája volt, és lojalitásbizonylat akart lenni mindenképpen. A sematizmussal – melynek „kikerülhetetlenségét” illetően, legalább az egyéni megnyilvánulások erejéig, természetesen létezhetnek a Fábrytól elűtő nézetek is – csehszlovákiai magyar viszonylatban *Tózsér Árpád* 1963-as Hét-beli pamfletje, az Egy szemlélet ellen által kirobbantott vita számolt le végérvényesen. (A vitát Fábry imént idézett, megírásának idején a reveláció erejével ható nagyívű tanulmánya, az 1964-ben közzétett Antisematizmus zárta le.)

A második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalom 1948-at követő szakaszának első megjelent verse *L. Gály Olga* (1921), első verseskötete *Dénes György* (1923) nevéhez fűződik. Egymás után jelentkeznek az alapozónak nevezett nemzedék költői – az előbbi kettőn kívül *Bábi Tibor* (1925-1978), *Gyurcsó István*, *Ozsvald Árpád* (1932), *Veres János* (1930), *Török Elemér* (1930) –, írói – *Mács József* (1931), *Ordódy Katalin* (1918), *Szöke József* (1928), *Nagy Irén* (1921), *Petrőci Bálint* (1924), *Lovicsek Béla* (1922)-es kritikusi: *Turczel Lajos* (1917), *Csanda Sándor* (1927-1989), *Tóth Tibor* (1921-1964). A negyvenes-ötvenes évek fordulójára, s az ötvenes évek elejére, közepére jellemző helyzetről *Duba Gyula* rajzolt sokatmondó képet: „Az írott magyar szóra szomjas nemzetiség varázserővel hívta létre irodalmát. Egyszerre íróra és költőre volt szükség, de kevés volt. Vers és elbeszélés kellett, de nem akadt. Elemi erővel követelte az élet a költőt, az író, álljon elő a semmiből. Álljon elő, hogy a nemzetiség nevében szóljon a nemzetiséghez, de a költő éppen csak készülődött, nehezen vajúdva született. Soha ilyen fordított helyzetet: nem az irodalmi teljesítmény növekedése és az irodalmárok számának gyarapodása hozta létre a lapokat, intézményeket, hanem az előzmények nélkül színre lépő sajtó szólította az írástudókat: dolgozzatok! S a szlovákiai magyar író maga törte föl a tojás burkát, hogy világra jöhessen. Napfényre küzdötte önmagát. Megszólt, bár nehezen, dadogva, önképzőköri szinten. Szabad volt a tér, aki írni akart, írhatott.” A sematizmussal súlyosbított felkészületlenség, tapsztatatlanság, önképzőköri szint dőcögő mondatokat, bukfencező képeket, sántító ritmusokat, gyermeteg rigmusokat, leegyszerűsített valóság szemléletet, versnyire, novellányira, tárcányira, kritikányira nyújtott plakátszövegeket, s jobb esetben is egy, a hagyományokat leszűkítve értelmező, tágabb értelemben már a maga korában is avított számító dalolgotó, balladázó, anekdotázó, atyáskodó modorban szentenciázgató irodalmat eredményezett. Nem véletlen, hogy az ekkoriban indul(gat)ó írók és „írók” nem kis része – ha néhányan közülük a hatvanas években félig-meddig sikerrel meg is küzdöttek a szemléletváltás és a formai-nyelvi szempontból igényesebb szövegalakítás mind parancsolóbb követelményével – pályáját igazából sosem tudta kiteljesíteni, s képtelennek bizonyult túllépni a saját árnyékán. Sokan elhallgattak, műfajt váltottak, míg mások legfeljebb csak az ideológiai-közéleti szerepvállalásuknak köszönhetően kerültek ideig-óráig előtérbe, műveik hiteltelenek maradtak, s egy-egy sikerültebb vagy rokonszenvesebb gesztusuk ellenére sem tudtak kitörni a közép-szer fogságából. Így az ún. alapozó nemzedékből a költők közül mindössze *Bábi Tibornak*, *Dénes Györgynek* és *Ozsvald Árpádnak*, a prózaírók közül *Mács Józsefnek* és *Ordódy Katalinnak*, a kritikusok és irdalomtudósok közül *Turczel Lajosnak*, *Csanda Sándornak* sikerült a továbblépés, *Tóth Tibort* pedig korai halála akadályozta meg pályája eredményeinek összefoglalásában.

Az 1948 utáni csehszlovákiai magyar irodalomban az első fontosabb, jelentős nemzedék- és szemléletváltást hozó korszakhatárt az 1958-as esztendő, az Irodalmi Szemle, illetve a *Turczel Lajos* által összeállított antológia, a *Fiatalszlovákiai magyar költők megjelenésének éve* jelentette. Van azonban néhány olyan, születési évét tekintve a korábbi, az ún. alapozó nemzedék(ek)kel egyidős, esetleg náluk idősebb író, akik viszont csak nagyjából ez idő tájt, tehát az ötvenes évek derekán léptek színre, így igazából nem sorolhatók egyik csoporthoz sem. Mi több, e „magányos futók” egy része származása, iskolázottsága, irodalom- és valóság szemlélete alapján is kilóg a faluról jött értelmiségiek közül. Elsősorban a két költő-prózaíró: *Rácz Olivér* és *Monoszló Dezső* tartozik ide, de

igazából velük együtt említhető a drámaíró *Dávid Teréz* (1906), a prózaíró *Lehocky Teréz* (1920), a költő *Farkas Jenő* (1922-1979), a faluról érkezettek közül pedig a prózaíró *Lovicsek Béla*. Közülük csak Rácz és Monoszló életműve tartozik a csehszlovákiai magyar irodalom szélesebb összefüggésekben is mérhető, fontosabb teljesítményei közé.

A hatvanas évek közepéig

Monoszló líráját és novellisztikáját ott találjuk a szóban forgó irodalom korszerűsödési törekvéseinek kezdeteinél is. Miként az egyértelmű szemléletváltást hozta a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalomba a Fiatal szlovákiai magyar költők című antológiában bemutatkozó ún. Nyolcok nemzedéke. Az antológia ifjú költői – *Cselényi László* (1938), *Fecsó Pál* (1933), *Gyüre Lajos* (1931), *Kulcsár Tibor* (1938-1993), *Zs. Nagy Lajos* (1935), *Petrik József* (1932), *Simkó Tibor* (1931) és *Tózsér Árpád* (1935) – az összeállító, Turczel Lajos máig érvényesnek tűnő értékelése szerint „elsősorban a művészi forma terén múlják felül az előző nemzedékeknek formailag eléggé szimpla, egyszerű költészetét. Hajlékonyabb és gazdagabb a költői nyelv, bátrabb kifejezés-keresés és szélesebb műfaji skála jellemzi a termésüket.” Az antológia szerzői fokozott figyelemmel fordulnak a kortárs magyar, valamint cseh és szlovák líra, továbbá a világirodalom törekvései felé, amit a korszerű poétikai útkeresések iránti igény első csoportos megjelenéseként értékelhetünk a második világháború utáni csehszlovákiai magyar költészetben.

Az antológiában és az ugyancsak ekkor induló Irodalmi Szemle nyitó számában szinte egyidőben jelent meg *Tózsér Árpád* *Férfikor* című verse, mely az „Anyánk képén a világ a ráma” programjának világigényével, a hagyomány és világra nyitottság kettősségének meghirdetésével a már említett nemzedék- és szemléletváltást képviseli. Ugyancsak *Turczel Lajos* volt az, aki a *Cselényi László* első kötetéről (*Keselylábú csikókorom*, 1961) szóló kritikájában e tekintetben érzékletesen nyilatkozott a Nyolcok és az előttük indulók, vagyis az ún. alapozók közti eltérés lényegéről: „A Cselényi költészetére jellemző szenvedélyes kifejezés-keresés és formavariálás a költő olthatatlan világszomjának és kielégülhetetlen életkíváncsiságának természetes következménye. Az előző költői csoport tagjai előtt még nem tárulhatott fel a világ olyan nyílt perspektívaként, mint Cselényiéék előtt. Nekik először régi rendezetlen dolgokkal, az itthoni kisvilág égető kérdéseivel kellett megbirkózniuk. Bábi és Gyurcsó első kötetének alaphangját a hazavesztettség és a hazavisszanyerés érzései szabták meg. Olyan helyi problémákból fakadt érzések voltak ezek, amelyek az adott körülmények között csak a tradíció vonalán fogalmazódhattak meg.” A nyolctagú társaságnak legalább a fele nem tudta beváltani a hozzájuk fűzött reményeket, s megrekedt a kezdeti lépések szintjén. Mindössze *Tózsér Árpádnak*, *Cselényi Lászlónak* és *Zs. Nagy Lajosnak* sikerült a továbblépés, *Simkó Tibor* pedig a gyermekvers-költészet terén ért el összmagyar viszonylatban is megbecsülendő eredményt.

A többé-kevésbé ígéretes, illetve ígéretesnek vélt indulásokon és újraindulásokon, vagyis az alapozáson túl az ötvenes évek még nem hoztak művészi-esztétikai szempontból számottevőbb eredményt a csehszlovákiai magyar irodalomban. Erre – eleinte elvélve, majd egyre sűrűbben – csupán a következő évtizedben került sor, ám nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben az ötvenes évek már a hatvanas éveket készítették elő csehszlovákiai magyar viszonylatban is. Ez utóbbi évtizedre szellemi-művészeti téren egyrészt a mind határozottabb, a mértékadó európai szellemi-művészeti-irodalmi törekvésekhez való felzárkózás lehetőségeit kereső, a korszerűséget zászlajára tűző minőségigény, másrészt a nemzeti-nemzetiségi önvizsgálat és hagyománykeresés mind erőteljesebben megnyilvánuló belső parancsa válik meghatározóvá.

Mindkettőre az addig irodalomkritikusként és -szervezőként ismert *Dobos László* (1930) regényírói bemutatkozása, a *Messze voltak a csillagok* (1963) szolgálatja a leglátványosabb példát, amely a második világháború utáni csehszlovákiai magyar szokványepikának a korszellem jármába fogott megnyilvánulásai után elsőként nyúlt a 20. századi modern regény (legújabb) vívmányaihoz. Ezzel egyidőben e regény – nem számítva *L. Kiss Ibolya* tisztos szándékú, ám a művészeti megvalósítás tekintetében problematikus

Túl a folyón (1957) – 1948 után hasonlóképpen elsőként vállalkozott a csehszlovákiai magyar félműlt (azaz a második világháború és az azt közvetlenül követő évek) vizsgálatára, egyfajta nemzeti kisebbségi önvizsgálatra, sorselemzésre. A Messze voltak a csillagok így mind a csehszlovákiai magyar epika második világháború utáni korszerűsödési törekvéseinek, mind pedig az ún. „szlovákiai magyar regényeknek” az élére kívánczok, melyekből az évtized végéig több is született (*Rácz Olivér*: Megtudtam, hogy élsz, 1963; *Egri Viktor*: Megmondom mindenkinek, 1965; *Dobos László*: Földönfutók, 1967; *Mács József*: Adósságtörlesztés, 1968). Az elnevezés természetesen segédfogalomként, afféle gyűjtőnévként értendő az elsődlegesen csehszlovákiai magyar tematikájú, a szóban forgó nemzeti kisebbség történetével, sorsával, létkérdéseivel foglalkozó nagyepikai alkotásokra, hiszen irodalmilag, minőségileg – s ebben igaza van Grendel Lajosnak – természetesen értelmezhetetlen. „... én nem hiszek abban – írta egyik esszéjében a nyolcvanas években Grendel –, hogy lehetséges valamiféle szlovákiai magyar regény, ez nem irodalmi kategória. Erről nekem az jut eszembe, hogy például: szlovákiai magyar csirkepaprikás. Ha bebizonyítja valaki nekem, hogy van ilyen, megadom magam. Nem akarok itt humorizálni, de tessék tudomásul venni, hogy a regényt is csinálják, és minél jobban megcsinálják, annál jobb, miként a csirkepaprikás is ehetetlen, ha a szakács kontár.”

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján jelentkezett humoreszkjeivel és satíráival, illetve sajátos életérzésével és szorongó hőseivel Duba Gyula (1930), s az évtized első felére esik Bábi Tibor és Ozsvald Árpád költői újjászületése, lírai eszközeik megújulása is. 1963-ban (és 1964-ben) Tözsér Árpád bírósági elnöki beszédében, Egy szemlélet ellen című vitacikke nyomán a Hétben (és részben az Irodalmi Szemlében) folyó eszmecserevel a csehszlovákiai magyar irodalom végleg leszámol a szemiatizmussal (ha még évekig nem is fordít háttal teljesen neki). Több kritikus indulása is esik erre az időre. Így például a csehszlovákiai magyar értekező próza és irodalomtudomány két, összmagyar viszonylatban is számottevő alakjái, *Rákos Péteré* (1925) és *Koncsol Lászlóé* (1936). Rákos életkorát tekintve még az alapozókhoz, elméleti igényét és világra nyitottságát tekintve azonban mégis inkább Tözsérékhez áll közelebb. Koncsol László viszont már egyértelműen az 1958-as Fiatal szlovákiai magyar költőkkel bemutatkozott nemzedék kritikusaként számít. Mind életkora, mind esztétikai felfogása és világszemlélete alapján Dobos László, Duba Gyula korosztályához, nemzedékéhez tartozik az irodalomkritikusként és – történész-ként egyaránt ismert, ám a csehszlovákiai magyar irodalomban meghatározó szerepet igazából betölteni nem tudó *Fónod Zoltán* (1930) és *Szeberényi Zoltán* (1930) is.

Sajátosan két nemzedék közti indulás a lényegében a Fiatal szlovákiai magyar költők és a hatvanas évek közepe táján, illetve második felében jelentkező Vetés-nemzedék közé szorult négy költő: *Gál Sándoré* (1930), *Tóth Eleméré* (1940), *Batta Györgyé* (1943) és *Bárczi Istváné* (1943). Ők lényegében még ugyanazon történelmi-társadalmi tapasztalatok birtokában, s ugyanazon életeszmények jegyében léptek föl, mint a náluk egy-két évvel idősebb (és korábban induló) Tözsér Árpádék, talán csak poétikai eszmélkedésük történik – Gál Sándor, Tóth Elemér és Batta György esetében mindenképpen – más iskolák hatása alatt. Így például Gál Sándor és Tóth Elemér korai verseinek háttérében – a részben *Illyés*, részben pedig *Nagy László* és *Juhász Ferenc* iskolájába járt Tözséréktől, Cselényiéktől eltérően – a modern cseh és szlovák líra legfrissebb törekvéseit (a cseh *Miroslav Holub* nevével fémjelzett „hétköznapi költészetét”, illetve a szlovák *Lubomír Feldek* és társainak a metafora megújítására tett kísérleteit) érezni, Batta György gyermekrajz-szerű opusai mögött pedig még *Jacques Prévert*-et és a francia sanzont is fölsejleni véljük. Ugyanekkor Batta és főleg Bárczi költészete elődeiknél jóval erőteljesebben *József Attila* lírájának holdudvarában – s jellemző módon éppen a szürrealista József Attila hatása alatt – (is) formálódik. Nekik azonban – a lírában, a novellában és az irodalmi szociográfiában egyaránt figyelemreméltó alkotó Gál Sándoron, illetve Tóth Elemérnek a gyermekversein kívül nem sikerült túllépniük költészetük kezdeti, vitathatatlan tehetségük és erényeik mellett meglévő buktatóin. E két nemzedék közé szorult négy költőéhez hasonlóképpen magányos indulás a hol balladikus, hol satirikus hangolású novelláiban az emberélet árnyoldalait festő, ám írásainak megformáltságát, szerkezeti szilárdságát tekintve nemegyszer problematikus *Ardamica Ferencé* (1941) és a

műfaj legjobb magyar hagyományait folytató, meseszövé és íráskészség tekintetében is valamivel az átlag fölé emelkedő, szapora tollú vadászíró, *Gyimesi György* (1935) is.

A hatvanas évek derekától máig

A hatvanas évek első fele, közepe érezhetően a társadalmi és politikai oldódás időszakára Csehszlovákiában. A végül is 1968 reformkísérleteihez elvezető folyamatok a szellemi-művészeti élet mozgalmassabbá és az új európai törekvések iránti nyitottabbá válásával jártak együtt országos viszonylatban. Csehszlovákiának, a cseh és a szlovák szellemi-művészeti életnek jó esélye volt arra, hogy valamelyest közeledjen Nyugat-Európa felé. Az oldottabb szellemi légkör, a tágabb láthatár, a szabadabb lélegzet a csehszlovákiai magyar köz- és szellemi, illetve irodalmi életre is serkentő hatással volt. A sok irányból ható és számos irány felé megnyíló lehetőségek részben a fokozatosan mélyülő önismeret, részben pedig a korszerű eszméáramlatok befogadása és kifejező eszközök becserkészése felé lendítették a csehszlovákiai magyar irodalmat. Bábi Tibor, Ozsvald Árpád, Tózsér Árpád, Zs. Nagy Lajos költészetének megújulása, Dobos László, Duba Gyula és Gál Sándor prózaírói jelentkezése egyben a szóban forgó nemzeti kisebbségi irodalom megújulásában, korszerűsödésében, a provincia és provincializmus karámjából való kitérésében is fontos szerepet játszott.

S a hatvanas évek közepe táján – az Irodalmi Szemle Vetés rovatában – már jelentkezett az új nemzedék is: új történelmi élményanyaggal (ez a nemzedék például már nem élte meg a háborút vagy nem voltak róla közvetlen élményei, ugyanígy a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti jogfosztottságáról, üldözéséről sem, ellenben gyermekfajl – tehát igen érzékeny életkorban – élte át az ötvenes évek visszasságait), új eszményekkel, új ismeretek iránti fogékonysággal, új érzékenységgel. Ez a nemzedék már a különböző világirodalmi hatásokat is eszmélkedésével egyidőben, a lehető legtermészetesebb szellemi tápanyagként szívhatta magába, fejlődésére döntő hatással voltak a klasszikus avantgárd irányzatok cseh és szlovák reneszánsza és a neoavantgárd, valamint a különböző esztétikai és filozófiai iskolák törekvéseinek az országba való szabad beáramlása, a dél-amerikai gerillaharcok, a nyugat-európai diáklázadások, valamint a beat- és a hippimozgalom romantikája... és még hosszan sorolhatnánk.

Tózsér Árpád, megkísérelve a nemzedék irodalomtörténeti besorolását, a következőképpen írt az ekkoriban jelentkezőkről: „Bábi, Gyurcsó, Ozsvald nemzedékének az irodalomalapítás, az alapozás feladata jutott, az ötvennyolcban indulók alá a XX. kongresszust követő szellemi megújódás adott lovat, de a hatvanas évek elején jelentkező Gál Sándornak, Tóth Elemérnek, Batta Györgynek és Bárczi Istvánnak nem adatott meg az ilyen társadalmi háttér és program. S míg az első két esetben a státusz olyanokat is költővé avatott, akik később nem bizonyultak annak, addig a hatvanas évek elején és közepén néhány ígérlet (Németh István, Kmeckó Mihály, Szitási Ferenc) várakozásra kényszerült. A várakozás persze nem ártott nekik, közben – részben – levetkőzték az indulásuk idején divatozó dekoratív verbalizmust (...), de a később jelentkezőkkel (Tóth Lászlókkal) közös alapélményükhöz, a társadalmon kívüliséghez, a magányhoz mégis máshogy viszonyultak, mint elődeik. Az ő verseikben valóban hiába keresnénk osztályharcos, világnézeti vagy politikai problémákat (...), de bármilyen egyéb irodalmon túli szándékot is, magányuk feloldását kizárólagosan a szótól, a költészettől várják.”

A nemzedék költői – *Aich Péter* (1942), *Keszeli Ferenc* (1947), *Kmeckó Mihály* (1944), *Kulcsár Ferenc* (1949), *Mikola Anikó* (1944), *Németh István* (1938), *Szitási Ferenc* (1943-1986), *Tóth László* (1949) és *Varga Imre* (1950) – 1970-ben (Egyszemű éjszaka), prózaírói – *Bereck József* (1945), *Fülöp Antal* (1943), *Keszeli Ferenc*, *Kovács Magda* (1946), *Kövesdi János* (1940), *Mészáros Károly* (1941), *Mészáros László* (1941), *Mikola Anikó*, *Varga Imre* és *Wurczel Gábor* (1942) – 1972-ben (Fekete szél) jutottak antológiához. (Az előbbi Tózsér Árpád, az utóbbi Duba Gyula állította össze.) Míg Tózsér imént idézett soraiban a nemzedék költői és az előttük indulók közti alapvető különbségek fölötti töpreng, *Zalabai Zsigmond* ugyanezt a vizsgálatot – *Berci József* példáján keresztül – a prózaírók viszonylatában végezte le. A Fekete szél novellistái által festett világban, írja, már nyoma sincs „a provincializmusnak, a korszerűtlenségnek, annak a mikszáthos-gár-

donyis modornak, anekdotikus poentírozásnak, felszínes népieschkedésnek, lírával felcicomázott faluromantikának, a paraszti őserő naív mítoszát hirdető vagy a paraszti virtuskodás nyers képeit idéző túlfűtött naturalizmusnak, amely a szlovákiai magyar próza hasonló – Mács József, Lovicsek Béla nevéhez köthető – törekvéseit az ötvenes években és a hatvanas évek elején jellemezte. A tájhaza jellegzetességei nem pusztán külsőségekben mutatkoznak meg – szervesen beépülnek a novellák stílusába és szemléletébe”. Annak magyarázatát pedig, hogy a korábban indulók „vallomásos-émlékező kisprózájának helyébe” a Vetés-nemzedék novellistáinál „az objektív-elemző kísérletek léptek”, Zalabai abban lelte meg, amire főntebb már mi is utaltunk, jelesül, hogy „Bereck – és nemzedéke – a háborút, a szlovákiai magyarság zárójeles éveit, a hagyományos paraszti-falusi életforma robbanásszerű változását nem (vagy csak egészen fiatal gyermekként) élte meg, szellemi aktivitása így nem az emlékezésben, múlt és jelen összevetésében, hanem a mindennapok, az emberi kapcsolatok, az erkölcsi kérdések érzékeny átélésében talál magának teret”.

Igazából ehhez a nemzedékhez tartozik *Grendel Lajos* (1948), aki első publikációival tulajdonképpen már 1970-ben jelentkezett, ám csak a hetvenes évek derekától kezdett el intenzívebben publikálni. A nemzedék kritikusaként indult a hatvanas-hetvenes évek fordulóján Zalabai Zsigmond (1948), s életkorát tekintve a fentiekkel egyidős a néhány évvel később, a hetvenes évek első felében színre lépő három kritikusok-közíró: *Bodnár Gyula* (1948), *Lacza Tihamér* (1948) és *Szigeti László* (1949). Az évek során természetesen ebből a nemzedékből is lemorzsolódtak néhányan, a olyanok is akadtak, akik menet közben pályát módosítottak. A két antológia szerzői közül a csehszlovákiai magyar és a magyarországi kritika Keszeli Ferenc, Kulcsár Ferenc, Mikola Anikó, valamint az időközben Magyarországra áttelepült Tóth László és Varga Imre, illetve Bereck József, Fülöp Antal és Kovács Magda későbbi munkásságával foglalkozott kiemelten.

Az alulról építkező társadalom, az alulról jövő kezdeményezések érvényesítésének 1968-as kísérlete után 1970-től ismét a központi irányításos, utasításos rendszer erősödött meg Csehszlovákiában. Gustáv Husák posztsztálinista konszolidációja a fejlődés lendületét visszafogta és a tájékozódás határait ismét a minimumra szűkítette le. A hetvenes évek légköre természetesen nem kedvezett a csehszlovákiai magyar irodalmi életnek és kritikának sem. Ugyanekkor viszont az is tény, hogy ha a fejlődés lendületét vissza lehetett is fogni s az irodalmi életet el is lehetett szürkíteni, a hetvenes és különösen a nyolcvanas években a csehszlovákiai magyar irodalomban egymás után, addig soha nem tapasztalt ütemben és számban születtek meg azok az egyetemesebb mércével is mérhető művek, melyek aztán végső soron az összmagyar irodalomba való betagolódást, minőségi értelemben is a nagykorúsodást segítették.

A társadalmi-irodalmi élet pangása nem nagyon kedvezett az új nemzedékek indulásának sem. A pályakezdő csehszlovákiai magyar költők és képzőművészek 1980-ban megjelent, Tóth László és Kulcsár Ferenc által összeállított antológiája (Mégközelítés) jól tükrözte ezt a felemás, s e tekintetben válságosnak is mondható helyzetet. Míg az antológia költőinek egy része – *Soóky László* (1952), *Somos Péter* (1951), s talán *Mihályi Molnár László* (1953) is – még bizonyos értelemben az Egyszemű éjszaka poétái által képviselt minták nyomában szegődött, a valamivel később induló *Karsay Katalin* (1951), *Kövesdi Károly* (1953), *Kendi Mária* (1959) és *Lunczer Gabriella* (1954) jórészt már légüres térben mozgott. Talán ez az utóbbi lehetett az oka, hogy már indulásuk perceiben eléggé elbizonytalanodott rajnak számítottak, akik közül ez idáig csupán Soóky Lászlónak és Kövesdi Károlynak sikerült tágabb összefüggésekben is értékelhető teljesítményt felmutatniuk (rajtuk kívül csupán Kendi Mária jutott még el az első kötetéig). Ez a légüres térben indulás jellemzi a verseit egy jellegzetesen egyéni grammatika és képarcitektúra szerint alakító, a kihagyásos technikával s a sorok és képek közötti nagy csöndekkel dolgozó *Balla Kálmán* (1954) pályakezdését is. A hetvenes évek számottevő prózairói indulása *Vajkai Miklóssé* (1950), illetve az évtized végére készült el bemutatkozó novelláskötetével (Hütlenek, 1979) *Grendel Lajos* is. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján jelentkező, s a nyelvben rejlő lehetőségeket a végletekig kiaknázó *Bettes István* (1954) és az egyféle tragikus groteszkkal kísérletező *Barak László* (1953) már tulajdonképpen a Hodossy Gyula által szervezett, érsekújvári Iródia-körön belül a nyolcvanas évek első

felében indulók számára készítik elő a talajt. Az Iródia egyben tiltakozás is a szellemi élet és az utánpótlás-nevelés központi irányítása ellen, s hosszú idő után – a hatvanas évek nyári ifjúsági táboraiban és ifjúsági klubjaiban formálódó Vetés-nemzedék mintájára – az első alulról, saját kezdeményezésből szerveződő írói-irodalmi csoportosulást, önérdékvényesítést jelenti a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalomban. A csoport legtehetségesebb költői és prózaírói közül tizenegyen – *M. Csepécz Szilvia* (1965), *Farnbauer Gábor* (1957), *Fellinger Károly* (1963), *Hizsnay Zoltán* (1959), *Hodossy Gyula* (1960), *Juhász R. József* (1963), az azóta már ugyancsak Magyarországra települt *Krausz Tivadar* (1963), és *Ravaszh József* (1949), illetve *Hogya György* (1956), *Szentandrás Tibor* (1963) és *Talamon Alfonz* (1966) – kerültek be a Balla Kálmán és Grendel Lajos által összeállított *Próbaút* (1986) című antológiába. Az antológia szerzői – Szentandrás Tibor kivételével – már valamennyien túl vannak az első, sőt, némelyikük (Farnbauer Gábor, Hizsnay Zoltán, Talamon Alfonz) a második-harmadik kötetükön, de Krausz Tivadar például már a hetedikén (!) is.

Egészében véve a csehszlovákiai magyar irodalom a nyolcvanas évekre, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára a differenciálódás, a sokszínűsödés, a magyar és a világirodalom legkorszerűbb törekvéseivel való összhangba kerülés szakaszába lépett. A jelenség lényegére megint csak Tözsér Árpád tapintott rá a legérzékenyebben: „...líránk már nem radikális és egyetemes fordulatokban változik, hanem differenciálódik. S csak a differenciálódás egyik ága az Egyszemű éjszaka nemzedékének a költészete a hetvenes évek elején és közepén: a differenciálódás eredménye az Irodiasok lírája is a nyolcvanas évek elején, s differenciálódást jelentenek Cselényi László szövegkollázsai, Zs. Nagy Lajos és Bettes István ironikus nyelvi firtorai, Tóth László bölcséleti groteszkjei, Kulcsár Ferenc fájdalmas, neoszürrealizmusra hangolt rapszódái, Varga Imre abszurdig feszített tárgyversei, Keszeli Ferenc posztmodernista versei, Farnbauer Gábor antilírája és az érsekújvári Juhász R. Józsefék vizuális kísérletei is. Külön utakon közelítése mindezek annak a valaminek, amiről maguk a költők is csak annyit tudnak, hogy számukra ez kizárólag a nyelvi anyag sajátos formálásával közelíthető meg, hogy az anyagi és szellemi létezőn túl valami harmadik minőséget képvisel, s talán leginkább az egyén és az univerzum rejtelmes egységének sejtelméhez hasonlít, tehát ahhoz a hithez, hogy az ember még életében kiszabadulhat a lét determinizmusának börténéből.”

Az Iródiásokkal lényegében együtt induló, ám a *Próbaútból* még kimaradó költők és prózaírók közül néhányan – például *Mészáros Ottó* (1963) és *Szászi Zoltán* (1964) illetve *Czakó József* (1964) vagy *Hajdú István* (1963) – már az utánuk következő nemzedék első képviselőivel – *A Szabó László* (1967), *Csehy Zoltán* (1973), *Győry Attila* (1967) stb. – közös kötetekben, a Kulcsár Ferenc által szerkesztett *Nyugtalan indák* (1993) című vers- és Píknik a Szaharában (1993) című novellaantológiában jutottak bemutatkozási lehetőséghez. Az előbb már említett prózaírókon – Czakó Józsefen és Győry Attilán –, valamint a költő Csehy Zoltánon kívül *Z. Németh István* (1969) és *Mórocsh Mária* (1968) még ennek a nemzedéknek a tehetségüket máris felfigyeltető kötetekkel bizonyító képviselői.

Z. Németh István, de még inkább a most húszéves Csehy Zoltán nemzedékének az egyik meghatározó jegye az összes eddigi második világháború utáni (cseh)szlovákiai magyar író/költőnemzedékkel szemben az lehet, hogy ők tulajdonképpen tiszta lappal, azoktól a társadalmi, politikai, ideológiai, lélektani, lelkiismereti és egyéb terhektől mentesen indulnak, amiket idősebb társaikra a totalitárius rezsim és – 1969/70 után – a husáki adminisztráció, illetve a – Peéry Rezső kifejezésével: – „fatornyos marxista provincializmus” rakott. Pályájuk kibontakoztatásában ők már nagyobb ideológiai-világ szemléleti akadályokba – egyelőre – lényegében nem ütköznek. Az előttük járó nemzedékektől eltérően már nem egy mindent uniformizálni kívánó hatalmi gyakorlattal szemben kell saját magukat megépíteniük, saját identitásukat: arcukat, hangjukat vállalniuk, hanem – ha úgy tetszik – egyedül Istent kell a saját képükre formálniuk. Az előző nemzedékektől egyidejűleg az is megkülönbözteti őket, hogy nekik már nem kell mindenféle geopolitikailag is embertelenül szűkre szabott korlátok, korlátozások karámbjába szorultan élniük, hanem valóban az első szlovákiai magyar nemzedék lehetnek, akik számára a világ – mind földrajzi, mind szellemi értelemben – a maga természetes egységében és tágasságában nyilvánulhat meg, s akik számára a szabad mozgás lehetősége egyúttal életük és életművük igen fontos alkotóeleme lehet.